

Ayşan Fəxrəddin qızı İsmayılova

*Mingəçevir Dövlət Universitetinin
pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-9815-0757>
[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(6\).264-267](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(6).264-267)*

Günel Alim qızı Nəcəfova

*Mingəçevir Dövlət Universitetinin
pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi
<https://orcid.org/0009-0000-3700-9389>*

Zülfüyyə Vaqif qızı Tanrıverdiyeva

*Mingəçevir Dövlət Universitetinin
pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi
<https://orcid.org/0009-0003-0995-1961>*

PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ƏDƏBİYYATDA MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ADAPTASIYA VƏ DESADAPTASIYA PROBLEMI

Айшен Фахреддин гызы Исмаилова

*преподаватель кафедры Педагогики и психологии
Мингячевирского Государственного Университета*

Гюнель Алим гызы Наджаfoва

*преподаватель кафедры Педагогики и психологии
Мингячевирского Государственного Университета*

Зульфия Вагиф гызы Танрывердиева

*преподаватель кафедры Педагогики и психологии
Мингячевирского Государственного Университета*

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦИИ И ДЕЗАДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ayshan Fakhraddin Ismayilova

lecturer of the Pedagogy and psychology department at Mingachevir State University

Gunel Alim Nadzhafova

*lecturer of the department of Pedagogy and psychology at
Mingachevir State University*

Zulfiya Vagif Tanryverdiyeva

*lecturer of the department of Pedagogy and psychology
at Mingachevir State University*

THE PROBLEM OF ADAPTATION AND DISADAPTATION OF PRESCHOOL CHILDREN IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL LITERATURE

Xülasə. Adaptasiya çətinliyi insanlarda, xüsusilə kiçik yaşlı uşaqlar və yeniyetmələr arasında tez-tez rast gəldiyimiz problemlərdən biridir. Məqalə psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbəqədər müəssisələrə uyğunlaşması və uyğunlaşmaması probleminin nəzərdən keçirilməsinə

həsr edilmişdir. “Uyğunlaşma” anlayışının ümumi mənası nəzərdən keçirilir. Bu mövzuda alimlərin və psixoloqların uşaqların adaptasiya və desadaptasiya haqqında apardıqları araşdırmalar nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, sosial mühit, sosial uyğunlaşma, uşaq şəxsiyyəti, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyat.*

Аннотация. Трудности с адаптацией-одна из проблем, с которыми мы часто сталкиваемся у людей, особенно среди детей младшего возраста и подростков. Статья посвящена рассмотрению проблемы адаптации и дезадаптации детей дошкольного возраста к дошкольным учреждениям в психолого-педагогической литературе. Рассмотрен общий смысл понятия «адаптация». В этой теме рассматриваются исследования ученых и психоаналитиков об адаптации и дезадаптации детей.

Ключевые слова: *дети дошкольного возраста, социальная среда, социальная адаптация, личность ребенка, психолого-педагогическая литература*

Abstract. Adaptation difficulties are one of the problems that we often encounter in humans, especially among young children and adolescents. The article is devoted to the consideration of the problem of adaptation and non-adaptation of children of preschool age to preschool institutions in the psychological and pedagogical literature. The general meaning of the concept of "adaptation" is considered. On this topic, research by scientists and psychoanalysts on the adaptation and desadaptation of children is considered.

Keywords: *children of preschool age, social environment, social adaptation, child personality, psychological and pedagogical literature.*

Psixoloji ədəbiyyatda uyğunlaşmanın öyrənilməsi şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasının ümumi kontekstində nəzərdən keçirilir. Təhsil müəssisələrində və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müəssisələrində də uşaqlar sosiallaşarkən, sosial aktivlik və uyğunlaşma səviyyəsini nümayiş etdirir. Alimlərin dediyi kimi, sosial uyğunlaşma şəxsiyyətin sosiallaşmasının mexanizmlərindən biridir [1].

Adaptasiya çətinliyi insanlarda, xüsusilə kiçik yaşlı uşaqlar və yeniyetmələr arasında tez-tez rast gəldiyimiz problemlərdən biridir. Adaptasiya sözü latınca olan “*adaptatio*” uyğunlaşdırma sözündən götürülüb və uyğunlaşma deməkdir. Yəni uşağın, yeniyetmənin tanımadığı bir mühitdə düşərkən ora uyğunlaşma mərhələsidir. Burada bəzi valideynlərin də etdiyi yanlışlıqlar vardır ki, onlar uşaqlardan yeni bir mühitə düşərkən qısa zaman ərzində ora uyğunlaşmasını, ətrafdakı insanlarla, həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmasını istəyirlər. Ancaq bu doğru yanaşma üsulu deyil. Çünki, belə olduqda valideyn fərqiində olmadan uşağın özgüvənini aşağı salır, onu utandırır, bunun özündə əskiklik kimi hiss etməsinə səbəb olur. Həmçinin, belə vəziyyətlərdə uşağın adaptasiya problemi nəinki həll yolunu tapır, əksinə bu proses daha da çətinləşir və uzanır. Adaptasiya müddəti normalda uşaqlarda, 5-15 dəqiqə arasında davam edə bilər. Bu dövrdə uşaq yeni düşdüyü mühiti, insanları dərk etməyə, mühitin onun üçün əlverişli olub-olmadığını anlamaya çalışır. Əgər uşaqların adaptasiya müddə-

ti qeyd edilən zamandan artıqdırsa, bu bir neçə saatı, hətta günü əhatə edərsə deməli, belə uşaqlarda adaptasiya problemi var. Bəzi uşaqlarda bu problem nəinki tanımadıqları mühitə və insana qarşı olur, həmçinin tanıdıqları, davamlı qonaq getdikləri yerlərə və ya yaxınlarına qarşı da ola bilər. Belə uşaqlar bağçada və irəli dövrdə məktəbdə də adaptasiya problemi yaşayırlar. Əslində bağça və məktəb müddətinin də öz adaptasiya dövrü var ki, bu 6 həftə, yəni 2 aya yaxın müddəti təşkil edir. Bu zaman aralığında uşaqların bağçaya, məktəbə getmək istəməmələri, ağlamaları, uyğunlaşa bilməmələri normal bir prosesdir. Lakin, bu müddət qeyd edilən zamandan uzun olarsa bu da uşaqlarda adaptasiya probleminin olmasına işarədir. Bəzən belə uşaqları özgüvənsiz uşaqlarla qarşıdırırlar. Ancaq, belə yanaşma doğru deyil, bunlar oxşar görünsə də tamamilə fərqli problemlərdir. Əksinə, hiperaktiv uşaqlarda isə demək olar ki, belə bir çətinlik olmur. Ümumiyyətlə, hiperaktiv uşaqlarda adaptasiya probleminə demək olar ki, təsadüf olunmur və onlarda mühitə uyğunlaşma prosesi sürətli gedir.

“Uyğunlaşma” termini XVIII əsrin sonlarında fizioloqlar tərəfindən təqdim edilmişdir. Müasir psixologiya lüğətində deyilir ki, sosial-psixoloji uyğunlaşma fərdi inkişafın müxtəlif dövrlərində sosial şəxsiyyətin strukturunun formalaşması mexanizmidir. Bu, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində müşahidə oluna bilər və şəxsiyyətin inkişafında müəyyən meyarlarla əlaqələndirilir [3].

Uyğunlaşma problemi cəmiyyətdə müstəqil həyata hazırlaşarkən ən mühüm vəzifələrdən biri hesab olunur. Uyğunlaşma, məlum olduğu kimi, bir-biri ilə əlaqəli və bir-birinə təsir edən üç səviyyəyə malikdir: fizioloji, psixoloji, psixofizioloji. Tədqiqatların müxtəlifliyini nəzərə alaraq, uşaq bağçasına uyğunlaşma ilə elm adamları uşağın yeni bir inkişaf vəziyyətinə daxil olması və məktəbəqədər yaşlı uşağın sosial mövqeyini mənimsəməsi prosesini başa düşürlər. Uğurlu uyğunlaşma insanın normal həyatını və psixi sağlamlığını qorumağa kömək edir. Xarici tədqiqatçılar, xüsusən də E. Erikson tərəfindən uyğunlaşmanın bu növü, bütövlüyün, onu birləşdirən parametrlər toplusunun qorunması ilə həyata keçirilən şəxsi şəxsiyyətin strukturunun funksiyası kimi təsvir edilmişdir.

Ziqmund Freyding qeyd etdiyi kimi, əgər insanın eqosu şüursuz hərəkətlərə qarşı dura bilməyəcək qədər zəifdirsə ("O" adlandırılır), o zaman subyekt xarici problemlərlə qarşılaşdıqda qorxu, təhlükə hissi keçirir, dezaptasiya baş verir. Beləliklə, uğurlu uyğunlaşma insanın normal mövcudluğunu, həyatını və psixi sağlamlığını qorumağa kömək edir [1].

Uyğunlaşma haqqında fikirlərin inkişafı psixoanalitiklər H. Hartman və E. Frommın əsərlərində öz əksini tapmışdır. H. Hartmanın "Özün Psixologiyası və Uyğunlaşma Problemi" əsərində bu məsələ insanın və ya ətraf mühitin yaratdığı dəyişikliklər baxımından fərdin adaptasiyasının baş verdiyi psixososial reallığı axtarmaq mövqeyindən öyrənilmişdir.

E. Fromm özünün "Azadlıqdan qaçış" nəşrində uyğunlaşma növləri arasındakı fərq məsələsini qaldırır. Statik uyğunlaşma, yalnız bəzi vərdişlərin görünə biləcəyinə baxmayaraq, bütövlükdə bir insanın xarakterinin dəyişməz qaldığı bir uyğunlaşmadır. Dinamik uyğunlaşma, insanın yeni istəklərinin, narahatlıqlarının insanın xarakterinin dəyişməsinə töhfə verən xarici həyat şərtlərinə uyğunlaşmadır [1].

Bütün elmi tədqiqatlar arasında şəxsiyyətin adaptasiyası, onun sosial mühitdə davranışını tənzimləyən və yönləndirən psixoloji və sosial-psixoloji problemlərin öyrənilməsini xüsusi qeyd etmək istərdim. Bu tədqiqatlar G.A. Andreeva, B.G. Ananyev, L.I. Bozhovich, I.S. Kon, B.D. Parygin tərəfindən araşdırılmışdır.

Sosial adaptasiya şəxsiyyətin sosiallaşmasının mexanizmlərindən biridir. Sosial amilləri-

nin formalaşması, məktəbəqədər yaşlı uşağın da eşitdiyi dəyərlərin ümumi iyerarxiyasında, dürust əməyin nüfuzunun dəyişməsi, internet asılılığının, eləcə də kompüter və oyun asılılığının yaranması ilə əlaqələndirilir. Sosial uyğunlaşma fərdin sosial mühitə və onun şərtlərinə daimi, davamlı uyğunlaşmasının nəticəsi kimi başa düşülür. Sosial uyğunlaşma adətən fərdin və onun sosial mühitinin fəaliyyətində qlobal dəyişikliklə əlaqələndirilir. Bir proses olaraq uyğunlaşmanın əsas növləri (A.A. Rean) cəmiyyətə aktiv təsirin üstünlüyü ilə cəmiyyətə uyğunlaşarkən fərd müəyyən sosial rol alması ilə əlaqələndirilir [5].

Tərbiyəçi bilməlidir ki, effektiv uyğunlaşma uşaqların ünsiyyət və fəaliyyətlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Uşağın məktəbə sosiallaşması və sosial-psixoloji uyğunlaşmasının baş verdiyi qurumlar ailə və təhsil müəssisələri ilə təmsil olunur: uşaq bağçası, məktəb, institut, həmçinin KİV. Uyğunlaşmanın həddlərini müəyyən etmək üçün müəyyən kəmiyyət göstəricilərindən istifadə etmək olar. Uyğunlaşma prosesi müddəti ilə xarakterizə olunur və başlanğıcı və sonu var. Müasir alimlər (O.A. Komarova, M.V. Manakova və s.) uyğunlaşma həddlərinin kəmiyyət göstəricilərini müəyyən edirlər. Əvvəla, bu, kəmiyyət göstəricilərinin səviyyəsi və sabitliyi (sənətkarlığın yüksək keyfiyyətli istehsalı, həyat ritmində pozuntuların olmaması, nizam-intizamın artması) və onların hərəkətlərindən və məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin səviyyəsindən asılıdır

Beləliklə, uyğunlaşma insanın həyat şəraitinə faktiki uyğunlaşma səviyyəsi, özünüdərk etmə səviyyəsi kimi (özündən və həyatından məmnunluq və ya narazılıq) başa düşülür. Disadaptasiya həmişə psixosomatik xarakter daşıyır və aşağıdakı formalarda baş verir: nevroitik (nevrozlar) və ya aqressiv-protest, kapitulative-depressiv (psixosomatik xəstəliklər və davranış pozğunluqları) [6].

Sosial uyğunsuzluq və ya uyğunlaşma pozğunluğu, bir insanın cəmiyyətlə, ətrafdakı insanlarla normal münasibətlərinin pozulması və bunun nəticəsində insanlarla ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədə çətinliklərin yaranmasıdır. [4] uyğunlaşma pozğunluğu ilə bir insan digər insanlarla şəxsi və işgüzar münasibətlərini pisləşdirir, işini kifayət qədər yüksək səviyyədə yerinə yetirə bilmir.

Bir insanın nə qədər yaxşı uyğunlaşacağını nə müəyyənləşdirir? Valentina Loskutova aşağıdakı əsas amilləri müəyyənləşdirmişdir:

Genetika və inkişafın fərdi xüsusiyyətləri. Anadangəlmə fiziki anomaliyaları olan insanlar müstəqil həyata başlamaq üçün daha uzun və daha böyük həcmdə digər insanların iştirakını tələb edə bilirlər.

İnsanın formalaşdığı mühit. Fiziki və emosional cəhətdən təhlükəsiz bir mühit uşağın stresə davamlı psixikasının formalaşmasına imkan verir.

Psixikanın və idrak sahəsinin fərdi xüsusiyyətləri. Psixi pozğunluqlara və ya anormal şəxsiyyət inkişafına irsi meyl inkişafın bütün mərhələlərində şəxsiyyətin uyğunlaşma xüsusiyyətlərində öz izini qoyacaqdır.

Baş vermə səbəblərindən asılı olaraq **Tatyana Tsareva** üç növ uyğunsuzluğun olduğunu göstərmişdir:

1. Patogen nöropsixiatrik xəstəliklər və psixi pozğunluqlarla baş verir.

2. Psixososial, psixoterapevt, tibb elmləri doktoru Boris Karvasarskinin qeyd etdiyi kimi, böhran vəziyyətinin təzahürü ola bilər. Bu müvəqqətidir və fərdi xüsusiyyətlər, cinsi və yaş dəyişiklikləri və ya şəxsiyyətin formalaşması səbəbindən yeni bir mühitə uyğunlaşa bilməməsi ilə əlaqələndirilir. Bəzi hallarda patogen formaya çevrilə bilər.

3. Sosial antisosial davranış və sosiallaşma prosesinin pozulması ilə xarakterizə olunur. Yanlış ailə tərbiyəsi, maddi sıxıntı və kriminogen qrupların təsiri nəticəsində yaranır.

Deməli, uyğunlaşma fərd və sosial mühit arasında ahəngdar münasibətlərin qurulması prosesi və nəticəsi hesab olunur. Bir qayda olaraq, uyğunlaşma fərd və cəmiyyət arasında mürəkkəb, dinamik, iyerarxik olaraq təşkil edilmiş qarşılıqlı əlaqə sistemidir.

Adaptasiya problemi gözdə tutulacaq və diqqətsiz yanaşılacaq bir problem deyil. Bu problem vaxtında korreksiya edilməzsə uşağın irəli həyatında problemlərin yaranmasına və cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də istər böyüklər, istər valideynlər, istərsə də uşaqlarda bu hal aşkarlanarsa psixoloq dəstəyi alınmalı və bu problem zamanında korreksiya edilməlidir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların adaptasiya və desadaptasiya problemi müxtəlif elm sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir pedaqogika və psixologiyada uşaqların düşdüyü mühitə uyğunlaşması və uyğunlaşa bilməməsi haqqında alimlər araşdırma aparır və müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir. Uşaqların düşdüyü mühitə adaptasiya və desadaptasiya problemi dövr müasirləşdikcə daha da aktuallaşmağa başlayıb.

Problemin elmi yeniliyi. Sosial uyğunlaşma şəxsiyyətin sosiallaşmasının mexanizmlərindən biridir. Uyğunlaşma, yəni subyektin bütövlüyünü qorumaq, subyektin əhatə edən xarici və daxili dünya dəyişikliyə məruz qalsa belə, şəxsiyyət keyfiyyətlərini dəyişməz olaraq qalma qabiliyyəti kimi şərh olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə qeyd olunan fikirlər ali təhsil məktəblərində dərs deyən müəllimlər və geniş ictimaiyyət üçün aktualdır.

Ədəbiyyat:

1. Andreeva, G.M. Sosial psixologiya / G. Andreeva. - Aspect Press: - 2001. – 284 s.
2. Berk, L.E. Uşaq inkişafı / L. Berk. – Sankt-Peterburq: Pyotr, -2006. – 156 s.
3. Komarova, O.A. Müəllimlə böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar arasında qarşılıqlı əlaqə / O.Kamarova. -2012. – 23 s.
4. Maklakov, A.G. Ümumi psixologiya / A. Maklakov. – Sankt-Peterburq: Pyotr, -2001. – 592 s.
5. Rean, A.A. Şəxsiyyətin uyğunlaşması psixologiyası: təhlil, nəzəriyyə, təcrübə / A. Rean.- Sankt-Peterburq: Prime-Eurosign, - 2006. – 479 s.
6. Psixoloji lüğət / R.S. Nemov – M. Vlados, - 2007. – 560 s.

E-mail: ismayilzade_omer@mail.ru

E-mail: gunel.necfova.35@mail.ru

E-mail: zulfıyye.tanriverdi@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub:27.11.2024